

Нажие Ата Йылдыз Анкара Хажы Байрам Вели университети, Түркия, Анкара қ.
e-mail: yildiz.naciye@hbv.edu.tr**1911 ЖЫЛҒЫ ТҮРКІСТАН ЖЕР СІЛКІНІСІНІҢ
ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ**

Мақала түркі әлемінде болған тарихи оқиғаларға арналған. Бұл аймаққа деген қызығушылық ең алдымен оның географиялық және геосаяси жағдайының ерекшелігімен байланысты. Бұл кең аймақта түркі тайпалары тарихи, саяси және географиялық жағдайларға байланысты ыдырап кетті, бірақ олардың туыстық және мәдени серіктестіктерінің арқасында олардың арасында тығыз байланыстар сақталып отыр. Мұның бір дәлелі – Түркістан туралы Түркияда жазылған өлеңдер, олардың көпшілігі Түркістанда белгісіз. Осы мақаланы зерттеудің мақсаты – ғалымдардың қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, этнографиясы Түркияның гуманитарлық ғылымдарының зерттеу пәні екендігін, соның арқасында қазақ жазушыларының шығармалары бүкіл түркі әлеміне ұсынылатынын хабарлау. Зерттеудің өзектілігі бірінші рет талдау объектісі ретінде Қазақстанда белгілі емес. Түркістан апатына арналған өлеңдер екендігімен анықталады. Мақалада поэтикалық шығармалардың мазмұнын терең және егжей-тегжейлі зерттеу негізінде Түркістан жер сілкінісіне байланысты оқиғалар түсіндірілді. Автор адамдардың басынан кешкендерін, олардың азаптарын ашады. Бауырластық пен көмек мәселесіне көп көңіл бөлінеді. Мақалада сонымен қатар Түркістан апаты туралы жазған түрік жазушыларының шығармашылығына қысқаша түсініктеме берілген. Өлеңдердің идеялық-тақырыптық мазмұнының ерекшеліктері ашылды. Мақалада автор Түркістан апатына арналған поэзияның қазақ тіліне сөзбе-сөз аударылған нұсқасын келтіреді.

Түйін сөздер: Түркістан, апат, поэзия, бауырластық, көмек көрсету.

Naciye Ata Yildiz

Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey, Ankara
e-mail: yildiz.naciye@hbv.edu.tr**Reflection of the Turkestan earthquake
of 1911 year in turkish literature**

The article is devoted to the historical events that took place in the Turkic world. The interest in this region is primarily due to the uniqueness of its geographical and geopolitical position. In this vast region, the Turkic tribes have disintegrated due to historical, political and geographical conditions, however, close relationships remain between them due to their kinship and cultural partnership. One of the proofs of this is poems about Turkestan, written in Turkey, many of which are unknown in Turkestan. The purpose of the study of this article is to inform scientists that the history, literature, culture, ethnography of the Kazakh people are the subject of research of the humanities of Turkey, due to which the works of Kazakh writers are presented to the entire Turkish world. The relevance of the research is determined by the fact that for the first time the object of analysis is poems dedicated to the Turkestan catastrophe, which are not known in Kazakhstan. In the article, on the basis of a deep and detailed study of the content of poetic creations, the events associated with the Turkestan earthquake are interpreted. The author reveals the experiences of people, their suffering. Much attention is paid to the problem of brotherhood and assistance. The article also provides a brief commentary on the work of Turkish writers who wrote about the Turkestan catastrophe. The features of the ideological and thematic content of poems are revealed. In the article, the author cites a version of poetry dedicated to the Turkestan catastrophe, literally translated into Kazakh.

Key words: Turkistan, disaster, poetry, brotherhood, aid.

Нажие Ата Йылдыз

Университет Анкара Хаджы Байрам Вели, Турция, г. Анкара
e-mail: yildiz.naciye@hbv.edu.tr**Отражение Туркестанского землетрясения 1911 года
в турецкой литературе**

Статья посвящена историческим событиям, происходившим в тюркском мире. Интерес к данному региону объясняется, прежде всего, уникальностью его географического и геополитического положения. В этом обширном регионе тюркские племена распались из-за

исторических, политических и географических условий, однако между ними сохраняются тесные взаимосвязи, обусловленные их родством и культурным партнерством. Одним из свидетельств этого являются стихотворения о Туркестане, написанные турецкими поэтами, многие из которых неизвестны в Туркестане. Цель исследования данной статьи заключается в информировании ученых о том, что история, литература, культура и этнография казахского народа являются предметом изучения гуманитарной науки Турции, благодаря чему произведения казахских писателей представляются всему турецкому миру. Актуальность исследования определяется тем, что впервые объектом анализа выступают стихотворения, посвященные Туркестанской катастрофе, которые не известны в Казахстане. В статье на основе глубокого и детального изучения содержания поэтических творений осмысливаются события, связанные с Туркестанским землетрясением. Автор раскрывает переживания людей, их страдания. Большое внимание уделяется проблеме братства и помощи. В статье также дается краткий комментарий к творчеству турецких писателей, написавших о Туркестанской катастрофе. Выявляются особенности идейно-тематического содержания стихотворений. В статье автор приводит дословно переведенную на казахский язык версию поэтических произведений, посвященных Туркестанской катастрофе.

Ключевые слова: Туркестан, землетрясения, поэзия, родство, взаимопонимание.

Кіріспе

Жер сілкінісі, өрт, су тасқыны, құрғақшылық пен аштық сияқты табиғи апаттар адамға қатты әсер етеді. Бұл әсерлер әдебиетте де көрінеді; Қаланың жер сілкінісі кезінде қирауы, өзеннің тасуы және қалыңдық шеруі орналасқан көпірдің қирауы, қалыңдықтар кортежинің тасқыны сияқты табиғи апаттар туралы өлеңдер жазылғандығы байқалады. Барлығына қатты әсер ететін табиғи апаттардың бірі – жер сілкінісі. Мыңдаған адамдардың кенеттен қайтыс болуы мен жарақат алуы, бәрін жоғалтқан адамдардың шарасыздығы және бастан өткерген қорқыныш өнердің барлық салалары үшін тақырып болды. Жер сілкінісі аймағында өмір сүретін барлық ұлттардың әдебиетінде поэзиядан бастап романдарға дейін осы тақырыптағы қайғы, қорқыныш пен үмітсіздікті білдіретін көптеген шығармалар жазылды.

Тақырыпқа түрік әдебиеті тұрғысынан қаралатын болсақ, тек Түркияда ғана емес, түрік әлемі деп аталатын географияда болған апаттар да Түркияда қатты қайғырды және бұл тақырып өлеңдерге арқау болды, сол кезеңдегі ең көп оқылатын журналдардың бірі болған, кейінірек «Себилюррешат» болып өзгертілген «Сырат-ы Мустаким» журналы пен «Танин» газетінде жарияланды. «Сырат-ы Мустаким» 1908 жылдан бастап Эбуль’ула Зейнелабидин мен Эшреф Эдиб шығарыла бастады. Журналдың атауы «тура, айқын, шынайы жол» дегенді білдіреді. Журналдың редакторлық құрамы Мехмед Акиф (Эрсой), Эбульула (Мардинизада), Исмаил Хакки (Берекетзада), Исмаил Хакки (Манастырлы), Исмаил Хакки (Измирли), Ахмед Наим (Бабанзаде), Халим Сабит (Шибай), Мима Мамат Джемал (Күнтай), Мехмед Тахир

(Бурсалы), Ахмет Агайеф (Агаоглу), Акчураоглу Юсуф, Испарталы Хакки, Өмер Ферит (Кам), Абдуррешид Ибрахим, Тахирүлмевлеви (Жетилген), Халил Халид (Черкеш Шейхзаде), Мехмет Шемсеттин (Неджат, Гыйедеддин Хусну (Нурализада), Шейхуларап, Мехмед Фахреддин, Ахмед Хилми (Хожазаде), Өмер Февзи, Өмер Лутфи, Шерефеттин (Ялткая), Ахмет Хамди (Аксекили), Осман Фахри, Ибрахим Алаеддин (Дене), Казанли Аяз (Мұхтар) Исхаки Идилли), Кәмил (Тепеделенлиоглу) сияқты маңызды жазушылар мен ақындар бар. Мехмет Акиф Эрсой – журналдың ең үлкен қолдаушысы. Журналдың атауы 1912 жылы шыққан 183 санынан бастап «Себилюррешад» болып өзгертілді, 300 және 301 сандары «Себилюннежат» деп басылып шықты, ал 309-шы санынан бастап біздің Түркияның Мемлекеттік Әнұранының ақыны Мехмет Акиф Эрсой журналдың жетекші авторы болды. Журнал қысқа уақыт аралықтар және әр түрлі қалаларда, 1107-ші нөміріні дейін шығарыла берді, 1966 жылдан бастап бұл шығарылым аяқталды. «Сырат-и Мустаким» журналы жарық көрген уақытында әдебиет, тіл, дін, саясат тұрғысынан Түркияның маңызды платформаларының бірі болды. Оның жазуы тек ұлттық күресті қолдады, сонымен қатар Түркия, Түркменстан, Египет, Үндістан, Балқан, Солтүстік Африка, Ресей, Жапония, Қытайда ғана емес, британдық журналдың қызығушылығы осы аймақтардың көпшілігінде оқылды (Арабажы, 2004: 96-128, Думан, 1986:78-95, Гюл, 2007: 39-54, Гюнайдын, 2008:258-261).

Материалдар және әдістер

Танин – аралықпен үш кезеңде шығарылатын күнделікті газет. Газеттің атауы «резонанс»

дегенді білдіреді. Газеттің бірінші кезеңі – 1908 жылдың 1 тамызынан 1918 жылдың 31 қазанына дейінгі 3550 шығарылым. Газет Хүсейін Кәзим (Кадри), Тевфик Фикрет және Хусейин Чахит шығарыла бастады, кейін Тевфик Фикрет пен Хусейин Қазымның кетуімен басылымның бас редакторы болған Хусейин Чахит жалғастырды. Газетте басында Османшылдық идеясы, содан кейін түрікшілдік идеалы қорғалған және оппозиция жазушыларымен, грек және армян газеттерімен пикирталастарға байланысты оның жариялануы ара-тұра үзіліп тұрған. 1914 жылдан бастап газет «Иттихат және Теракки партиясы» ресми басылымына айналды, оның баспа өмірі 1918 – 1922 жылдар аралығында тоқтатылды, өйткені екінші кезең 1922 ж. 14 қазан – 1925 ж. 16 сәуір аралығында 903; 1943 жылдың 30 тамызы мен 1947 жылдың 14 қарашасы аралығында 1512 рет шығарылды. Журнал қызметкерлері Бабанзада Исмаил Хакки, Исмаил Муштак (Маякон), Мухиддин, Фалих Рыфки (Атай), Ахмед Шериф және Асым (Ус) сияқты есімдерден тұрады (Хьюйгүзел, 1984: 20-29, 34-38, 44-45, Шериф, 1999: 22, Инугур, 1993: 309-310.)

Осы мақалада талданатын өлеңдер оқырман көп жиналған осы журналдар мен газеттерде жарияланды. Әрине, жер сілкінісі туралы мәлімдемелер тек өлеңдермен ғана емес, газет-журналдардағы жаңалықтармен де байланысты болды. Алайда, бұл апат құрбандары біздің нағыз бауырларымыз екендігі баса айтылмады деген пікір басым, өйткені сол кездегі ақпарат көздері батыстықтар мен орыстар болды. Мехмет Ерол, осы тақырыптағы жұмысында «Сырат-ы Мустахим» журналындағы жаңалықтар арқылы осы мәселені нақтылауға және халықтың хабардарлығын арттыруға тырысқанын, бей-жай қалғандар сынға ұшырап, апаттың өлшемдері туралы хабардар болғанын, бұл мәселе бес ай бойы күн тәртібінде тұрғанын, ол «Көмек дәптері» деп аталатын көмек науқаны басталғанын және Түркістанға жеткізу үшін ақша жиналғанын мәлімдеді (1918: 32, 33, 35). Бұл «Көмек дәптері», 143-ші шығарылымына дейін бес ай бойы көмек жинады, төртінші рет жіберілген көмек ақшасы туралы «Танин» газетінде айтылады (Танин: 12 шілде 1911).

1911 жылғы Түркістан жер сілкінісі туралы өлеңдер

Белгілі болғандай, 1911 жылы Түркістанда, Исық көлінің шығысында, жер сілкінісінен 2500 адам қаза тапты және 200-ге жуық түрік елді мекендері қирады. Осы жер сілкінісінен 10

000-нан астам адам қаза тапты. 1911 жылдың 12 қаңтарынан бастап жер сілкінісі түрік газеттерінде жарияланды және Қырғызстан, Қазақстан, Өзбекстан және Түркменстан жерлеріне әсер еткен осы апаттан кейін адамдардың бастан кешірген қиындықтары мен кедейлігі Стамбул баспасөзінде де баяндалды; Осы тақырыпқа сезімтал болуды сұрады және осы тақырыпта үш өлең жазылды. Бұлар, Али Улвидиң «Илк Юрд/Биринши Юрд», Исхақ Рафеттің «Түркістан» және Тепеделеленизаде Камилдің «Ася-йы Вуста Фелакет Диделері Ичин: Теавүн, Асхаб-ы Хамийите» өлеңдері.

Түркістандағы жер сілкінісі туралы алғашқы өлеңді Иззет Улви Бейалдымен «Танин» газетінде, содан кейін «Сырат-и Мустахим» газетінде 1911 жылы 9 наурызда 131-санында жариялады. 1880 жылы Эскишехирде дүниеге келген Иззет Улви (тегін өзгерту заңынан кейін Акиорт тегін алды) – Эскишехирдегі саудагер Хажихасаноглу Иса Эфендидің ұлы. 1902 жылы бостандық сиздің қимылдарына қатысқаны үшін ол үш жылға бас бостандығынан айырылды және үш жыл айдауда болды. Ол 1908 жылы бостандықта болды және әртүрлі газет-журналдарда мақалалары мен өлеңдерін жариялай бастады. Иззет Улви Бей тәуелсіздік соғысы кезінде, әсіресе Афьонкарахисар майданында, азаматтық ретінде үлкен жеңілдіктерге ие болды. Ол Ататүрік бастаған түрік тілін шет тілдерінің қамытынан босату жөніндегі жұмысқа белсене қатысты. Ол мемлекеттік деңгейлерде түрлі қызметтер атқарды. Екінші кезең, Түркия Ұлы Ұлттық Мәжіліс депутаттығына кірді және төрт кезең депутаттық тапсырманы орындады. Иззет Улви Афионкарахисарда шығарылған жергілікті газеттерде осы кезеңнің ең маңызды газеті Хакимийет-и Миллиенің (кейін Ұлус) бас редакторы ретінде маңызды мақалалар жазды. Сонымен қатар Оурик ошақтары, Мұғалимдер Одағының бас хатшылығы және Түрік тили қауымдастығының редакциялық кеңесінің басшысы болып табылатын Иззет Улви бейдің «Түрік везни» деген атпен шыққан оқулығы бар. Сонымен бірге, төменде қарастыратын ақынымыз Иззет Улви Бейдің биздің тақырып туралы поэзиясынан басқа ұлттық сезімдерге арналған өлеңдері де бар.

Өлең бағаланған кезде оның төрт тақырыптан тұратындығы көрінеді. Бірінші тақырып ретінде Түркістандағы жер сілкінісінің салдары бейнеленсе, екінші тақырып апат құрбандарының кім екенін сипаттайды, үшінші тақырып жағдайды сезінуге және ақыр соңында көмек мәселесіне бағытталған.

İlk Yurd

Türkistan zelzele ve i'ânesi münâsebetiyle

Bir ovada düşünüyor tasalı bir ihtiyâr
Her yer harâb.. her gelen ses sanki baykuş feryâdı
Semasını korkunç, büyük bir kartal kanadı
Kapamış, hep her tarafta kanlı, uzun mızraklar
Ey kardeşler! Zelzeleden alt-üst olan, yıkılan
Bu yer bizim -bu ihtiyâr- ilk yurdumuz, Türkistan
Osmanlılık buradan çıktı, bu mukaddes topraktan
Lâyık mı ki bu ananın işi olsun yas, figân?
Almatu'da, Yedisu'da, kar üstünde aç, çıplak
İniliyor sakat gençler, ihtiyarlar, yetimler,
Bahtsızları -yazık, yazık!- yoksulluklar boğacak.
Bütün bunlar öz kardeşler, imdat ister, isterler,
Her şey diyor: Cinse yardım!.. Vermem deme âh sakın!
Dul kadınlar ve genç kızlar düşmana el açmasın! (Sırat-ı
Müstakim 1911/131: s. 14, Yeni Harflerle Sırat-ı Müstakim 6,
2016: 11).

Өлең «кемпір» метафорасынан басталады. Бұл кемпір – біздің алғашқы отанымыз; Түркістан. Оның аспаны бүркіт қанатымен жабылған; күндізгі жарық көрінбейді. Ақынның «бүркіт қанаты» метафорасын қолдануы да кездейсоқ емес. Белгілі болғандай, бүркіт – аңшы құстардың бірі. Жер сілкінісі кезінде көптеген адамдар да қирады. Сондай-ақ, бүркіт – ең қуатты қанатты жануар, ал кейбір түрлері қанаттарын жайған кезде оның қанаттарының еніне сәйкес келетін құстың басқа түрі болмайды. Ақын апат құрған күңгірт көңіл-күйді білдіру үшін бүркіт қанатының теңеуін әдейі қолданғаны сондықтан. Поэмада қолданылған екінші құс түрі – үкі белгісі, ол түрік мәдениетінде қаңырап қалған жерлерде қыдыруына байланысты апаттың хабаршысы болып табылады. Бұл таңбамен жағдайдың сұмдығын білдіруге тырысады.

Нәтижелер мен талқы

Оғыздардың шыққан жері – Түркістан, бұл олардың анасы. Бұл қарт ананың жылауы – оның барлық балалары үшін қайғы-қасірет. Ақын осы негізгі географиядан Алматы, Жетісу қалаларын санайды. «Ұл-бала» мен «ана» арасындағы қашықтық қанша алыс болса да, ол кезде тасымалдау шарттары қиын болса да олардың арасындағы байланыс үзілмегені өлеңде көрінеді. Осы себептен апатқа ұшырағандардың «олар біздің нағыз бауырларымыз» деп бір тектен екендігі айтылады және географияға назар аударту арқылы біздің алғашқы отанымыз Түркістан бұл апатқа ұшырады делінген. Ақын

Туған ел

Türkistandaғы жер сілкінісі және көмек

Жазық жерде ойланады бір кемпір қайғылы
Барлық жерде қиранды... әр келген дыбыс үкінің
айқайына ұқсайды
Аспаны қорқынышты, керемет бүркіт қанатымен
Аспаны қорқынышты, керемет бүркіт қанатымен
Жабық айналасында ұзын, қанды найзалар
О! Бауырластар! Жер сілкінісінен басым, жойылды
Бұл жер біздікі – бұл кемпір – біздің алғашқы еліміз,
Түркістан.
Османизм осы жерден шықты, осы қасиетті топырақтан
Лайық па осы ананың жұмысы жоқтау, боздауға?
Алматыда, Едисуде, қар үстінде, аш, жалаңаш
Жоқтау, жараланған жастар, қарттар, жетімдер,
Бақытсыздарды – қасірет, қасірет!- кедейлікке батырады.
Мұның бәрі бауырластар, көмек алғысы келеді, келеді,
Мұнда бәрі айтады: жыныстыққа көмектесіңіз! .. Ах
бермеңіз деп айтпаңыз!
Жесірлер мен қыздар жаудан көмек сұрамауы керек
(аударған автор).

Анадолыда өмір сүрген оғыз тайпасының географиясы туралы тарихи мәліметтерге ие.

Ақын, яғни «ананың» аза тұтуына келісе алмайтын ұлы, «аяушылық», «ах» сияқты сөздер арқылы оқырманның сезіміне жүгінеді және оған терең әсер қалдыруды мақсат етеді. Жер сілкінісі қыста болғандықтан, жағдай да ауыр. Үйсіздер мен қаңғыбастар қар үстінде, көптеген жараланған жас-кәрілер бар.

Ақынның өмірбаяны мен өлеңдеріне баға берілгенде, оның түрік ұлтшыл және тәуелсіздік соғысы және «Ататүрікші» болғандығы түсінікті болады. Осындай кейіпкерге ие Иззет Улви Бей Түркістанда болған драмаға немқұрайлы қарай алмады және өзін түрік деп қабылдағандардың бәрінен дерлік жалынды. Оның ең үлкен тілегі – осы ұлттың аналары мен болашақ аналарына шетелдіктердің қажеті жоқ. Бұл көмек бауырластар үшін жасалуы керек ең үлкен міндет. Әрине, Осман империясының шекарасында тұрып, соғыстан соғысқа жүгіріп, жерінен айырылып, экономикалық қиындықтарға тап болған түріктер қиыншылыққа тап болған бауырларына қаншалықты көмектесе алар еді? Төрт рет жіберілді деп газетке шыққан бұл көмекшілдер бауырластардың қажеттіліктерін қаншалықты қанағаттандыра алады? Бұл көмек қалай жеткізілді? Көмекке кім қатысты? Бұл сұрақтар газет мақалаларына қарап жазуға болатын басқа мақаланың тақырыбы болуы мүмкін.

Түркістандағы жер сілкінісі туралы жазылған екінші өлеңді Исхак Рафет жазып, «Сират-ы Мустахим» газетінің 133-ші нөмірінде жариялады. Журнал аптасына бір рет шығарылатындықтан, екінші

өлеңді 15 күннен кейін оқырманға сан аралықпен ұсыну арқылы көпшіліктің қызығушылығы сақталады деп айтуға болады. Ақын Исхак Рафет (Ишитман) 1891 жылы Газиантепте туып, 1913 жылы Стамбул Дарульфунун заң факультетін бітірген. 1914-1918 жылдар аралығында Газиантеп сауда орта мектебінде түрік және әдебиет пәндерінен сабақ беріп, кейін кезектегі офицер ретінде әскер қатарына алынды. Ол «Қызыл алма» отрядын құру арқылы азаттық соғысына қатысқан. Ол Ұлттық күрестегі құрбандықтары үшін Тәуелсіздік медалі мен түрлі марапаттарға ие болды. 1920 жылдан кейін ол әртүрлі провинцияларда білім беру директоры және инспекторы болып жұмыс істеді. Желал Кадри Барласпен бірге алғашқы түрік әзіл-сықақ журналы Имам Бабаны шығарды (1906). Оның Түрік Әнұранының лири-

Türkistan

Bir dul kadın yavrusunu almış kaçar dağlara,
Bir sakat kız «babam» diye, inleyerek sürünür.
Her yıkılmış, yıkılmakta, uzaklardan görünür,
Türk ocağı, ana yurdu. Benzer iken bağlara,
Bakın şimdi nasıl olmuş? Her ocaklar bir mezar.
Her evleri bir harabe, sokaklardan geçilmez,
Her yaralılar, ezilmişler; sağlam kimdir seçilmez.
Cenk artığı askerlere benzetilse yeri var.
Sağlamları bulunsa da yaralanmış içinden,
Ya dul kalmış bir kadındır, ya anasız bir çocuk.
Bir dağ gibi oğlu gidip kendi kalan daha çok!
Din kardeşi! Yardım etmek sana bana farz iken
Ne duruyorsun? Aç susuzdur zavallılar, yuvasız,
Kar altında inleiyor, yakacaksız parasız.
(Sırat-ı Müstakim, 23 Mart 1911/133: 40,
Yeni Harflerle Sırat-ı Müstakim 6, 2016:36)

Бұл өлең де апатқа ұшыраған географиялық орналасуына қарай «Түркістан» деп аталады. Исхак Рафет бей, Иззет Улви бей сияқты, апаттан зардап шеккен жерлер түрік ошақтары, олардың отаны деп мәлімдейді. Ақын өз сезімін білдіре отырып, әсіресе әйелдер мен балаларға баса назар аударады. Бұл өлеңде жер сілкінісінің маусымына назар аудара отырып, жер сілкінісінен аман қалғандар тірі қалғанына мәз емес, аналары, балалары, күйеулерінен айырылып, қар астында қиын жағдайға тап болғаны айтылады.

Өлеңде алдыңғы өлеңдегідей бүркіт, үкі, қария сияқты метафоралар кездеспейді және ақын өзінің не айтқысы келетінін анық ашады. Алдыңғы өлеңнен тағы бір айырмашылығы – бұл өлеңде түрікшілдікке баса назар аударудан

касы үшін ашқан байқауда жазған өлеңі таңдалған жеті өлеңнің қатарына кірді. 3-ші мерзімде Диярбакырдан депутат болып сайланды. Ол Зияеддин Фахри Фындыкоглу және Ихсан Махвимен бірге Фольклор қауымдастығын құрды және түрік тілі бірлестігінің негізін қалаушы мүшесі болды. Ол парламент мүшесі болғаннан кейін Анкара Ататүрік орта мектебінде әдебиет пәнінің мұғалімі болып жұмыс істеді. 1946 жылы қайтыс болған Исхак Рафеттің өлеңдері, тілге арналған зерттеулері, әр түрлі тақырыптағы зерттеулері мен аудармалары бар (Илдеш, 2004: 116).

Ұлттық күрес кезінде «Әсме о жел, туылма, о ай; мен бүгін өте ауыр жоқтау айтамын» деп қатты эмоциямен қаруланған ақын Түркістандағы жер сілкінісін өз көзімен көрінгендей айқын бейнелейді;

Түркістан

Бір жесір әйел баласымен қашады тауға,
Мүгедек қыз «әкем» деп жылап, ыңыранып жатыр.
Барлығы жойылып, құлап, алыстан көрінеді,
Түрік ошағы, ана отаны. Бақ сияқты болып тұрғанда,
Қараңызшы, қазір бұл қалай?,
Ошақтары қабір секілді.
Үйлері қираған, көшелер қалмаған
Барлығы жараланған және жаншылған;
Кімнің сау екендігі сезілмейді.
Соғыс қалдықтары сарбаздармен салыстырылса,
шындығы бар.
Тіпті сау адамдар табылса да, ішінен жарақат алғандар,
Бір таудай ұлы өліп, өзі, тірі қалған, көбірек.
Дін бауырым! Көмектесу сізге де, маған да міндетті
Сіз не күтесіз? Кедейлер аш және шөлдейді, үйі жоқ,
Қар астында, жанармайсыз, ақшасыз ыңыранып жатыр.
(аударған автор)

бөлек, діни бауырластыққа баса назар аударылады. Ақын оларға түрік ағайын бола тұра, оларға діни бауыр ретінде көмектесу міндетті екенін айтады. Ақын бұл өлеңді жазғанда, ол қазіргі кездегі заң факультетінің студенті болған.

Өлеңді оқи отырып, оқырман тірі картина көз алдында келтіреді; Картинаның мотивтері – жесір әйелдер, тізелерінде балалар, мүгедектер мен жетімдер, қабірге айналған, қираған үйлері.

Үшінші өлеңді Тепеделенли-заде Камил жазған. Поэма Сырат-ы Мюстаким'нің 135-санында жарияланған. Тағы да, оқырманға тақырып әр 15 күн сайын еске салынатыны байқалады. Сондықтан осы үш өлеңімен жаңалықтардан бөлек тақырып бір жарым ай күн тәртібінде қалды. Тепеделенли-заде Камил 1865 жылы Ыстамбұлда туып, 1921 жылы

БІстамбұлда қайтыс болды. Ол Тепеделенли Әли Пашаның немересі. Орта мектепті Мюлкийеде оқып, Танзимат кеңсесінде біраз уақыт жұмыс істеді. Одан басқа ол жұмыс істемей, өмірін отбасына арнайды. Ақынның «Мухаберелер», «Валидем», «Барбарос Хайреддин Паша», «Машука

йахут Мухафаза-и Ашк», «Бір Мютеверрименин Хиссийаты», «Нумуне-и Шеджаат» атты прозасы бар. Ол Түркістандағы жер сілкінісін апат сеніміне / Орта Азияда апатқа ұшырағандарға арналған «Asyâ-уы Vustâ» арнаумен жазылған өлеңінде ашады.

Asyâ-yı Vustâ felâket dîdeleri için:

Te'âvün, Ashâb-ı Hamiyyete;

Bir sahne ki bir anda çöken dūd-ı felâket/Bir sahne ki bir anda çöken felaket bulutu

Altında boğuk... âh-ı garîbân gibi mu'lim/Altında boğuk... garibanların ahı gibi elemli

Bir sahne ki şehbal-i siyeh-reng-i sefâlet/Bir sahne ki sefaletin siyah renkli kanadı

Üstünde gerilmiş... şeb-i hicrân gibi muzlim./Üstünde gerilmiş... аурылық gecesi gibi karanlık.

Bir sahne-i giyende ki göstermede yer yer,/Bir ağlayan sahne ki göstermede yer yer

Bin lâne-i jülîde, hezârân sönük âmâl.../Bin dağınık yuva, binlerce dönmüş emel...

Yüzlerce yanık sîneli, mâtem-zede mâder./Yüzlerce yanık bağırlı, matemli anne,

Yüzlerce soluk çehrelî, bî-vâlide etfâl/Yüzlerce soluk çehrelî, annesiz çocuklar.

Bir sahne-i dil-sûz-ı fecâyi' ki yakından/Bir gönül yakan feci sahne ki- yakından

Görmek, değil etmek bile bir lahza tehayyül./Görmek, değil etmek bile bir an hayal,

İnsanda bırakmaz ne kadar olsa- tahammül./İnsanda bırakmaz ne kadar olsa- tahammül.

Hâlince biraz yardım et ey sâhib-i vicdân/Halince biraz yardım et ey vicdan sahibi

Vicdânı olanlar eder ibzâl-i mürüvvet/Vicdanı olanlar esirgemez insaniyeti

Hem-nev'ine, hem-ırkına, hem-dînine elbet./Hem cinsine, hem ırkına hem dinine elbet. (Sırat-ı Müstakim, 6 Nisan 1911/135: 70, Yeni Harflerle Sırat-ı Müstakim 6, 2016: 64)

Бұл өлеңге сараптама жасағанда, араб және парсы сөздері мен сөз тіркестерінің басым болуы оның алғашқы екі өлеңге қарағанда ауыр Осман түрік тілінде жазылғанын көрсетеді. Бұл өлеңде алғашқы екі өлеңге қарағанда, география, алғашқы ел және Түркістан сияқты шығу тегімізді еске түсіретін сөздердің орнына 1840 жылдардан бастап енгізілген Орта Азия терминімен бірге айтылған.

Бұл өлеңде баласынан айырылған аналар мен анасыз балалар апаттың символы болып табылады. Апатқа ұшырағандардың саны жүздеген, мыңдаған сөздермен ерекшеленеді. Сондай-ақ, суретші сияқты апатты бейнелегенде ақынның метафоралары, туман мен қараңғы

Орта Азияда апатқа ұшырағандарға арналған

Бір сахна, кенеттен құлаған апат бұлтының

Астында, мылжың көрініс... кедей адам сияқты қайғылы

Бір сахна, қайғы-қасиреттің қара қанаты

Үстінде созылып ... қоштасу түніндей қараңғы.

Бір жылау сахна, көрсетеді жерлерде,

Мың шашылған ұяны, мың өлі тілекті ...

Жүздеген жүрегі күйген, жоқтаған аналар,

Жүздеген бозарған жүзді, анасыз балалар.

Бір жүректі жаралайтын сахна, жақыннан

Көру, емес – типті бір сәтке елестету,

Адамда қалдырмайды – қанша бар болса төзімділікті.

Ар-ұжданды адам, жағдайға сәйкес аздап көмектесіңіз,

Ұжданды адамдар Адамзатқа көмектесуден аянбайды

Әрине, тұқымыңыз үшін де, нәсіліңіз үшін де, дініңіз үшін де.

(аударған автор)

түнді қолданылады. Қараңғылық пен туман да белгісіздікті білдіреді. Жер сілкінісі кезінде жоғалып кеткендер осы белгісіздік жағдайында. Апаттан аман қалғандардың болашағы да бұлыңғыр. Осының бәріне сүйене отырып, бұл өлеңде апаттың ауырлығы ақынның сезімталдығымен ашылады, бауырмалдыққа баса назар ұлт сөзімен және діндарлық пен адамгершілікке шақырылады.

Қорытынды

Жүз жыл бұрынғы қиын жағдайда да түрік тайпалары алыс географияда және бөлек саяси құрылымдарда болса да, бір-бірінен ешқашан ажыратылған емес. Мағжан Жұмабаев осы

географиямен бауырластық және туыстық сезімдермен күресу арқылы азаттық пен тіршілік ету үшін күрескен біз үшін өзінің «Бавирима қабылдауда» поэмасын жазған кезде, сол географияда болған апаттарды осы географияның ақындары айтқан.

Осман империясының соңғы күндерінде болған Түркістан апаты жаңалықтар жазылған және өлеңдер жарияланған және ар-ұждан көмекке жүгінген; Османлылардың жағдайы да аянышты болған бұл жылдары қайғы-қасірет ба-рынша бөлініп, көмек қолын созуға тырысты.

Әдебиеттер

- Арабжы Ж. (2004) Қазіргі Түркиядағы саяси ой: исламизм. (дайындаған Ясин Ақтай), Ыстанбул. Б.96-128.
- Думан Х. (1986) Мехмет Акиф және Анатолия. Ұлттық мәдениет. - Б. 78-95.
- Ерол М. (1918) Жер сілкінісі туралы ауызша тарих мәтіні және оның Анадолы баспасөзіндегі көрінісі// Манас ғылыми-зерттеу хабарлары. – Б.25-38.
- Гюл А. (2007) Батыстандыру Себилюррешад журналын зерттеу //ЕКЕВ Академия Хабарлары. Эрзурум: 2007. – Б. 39-54.
- Гюнайдын Й. Т. (2008) Сырат Мюстаким және Себули Решадда Мехмед Акифтің рөлі. Анкара: Хедже. – Б. 258-261.
- Хюгюзел Ө. Ф. (1984) Хюсейин Жахит Ялчиннің өмірі және шығармалары бойынша зерттеу. Измир. – Б. 326-329.
- Илдеш Ө. (2004) Түркі әлемі әдебиетшілерінің энциклопедиясы. Анкара: Ататюрк мәдени орталығы басылымдары. – Б. 120-123.
- Инугур М. Н. (1993) Басылу және жариялану тарихы. Ыстанбул: Дер баспасы, Б. 88-89.
- Шериф А. (1999) Анадолудағы Танин. (дайындаған. Мехмет Четин Бөрекчи), Анкара: Түрік тарих ұйым баслымдары, Б. 64-69.
- Сырат М. (1911) Türkistan zelzele ve i'anesi münâsebetiyle. Б.131
- Сырат М. (1911) Türkistan. Б. 133
- Сырат М. (1911) Asyâ-yı Vustâ felâket dideleri için. Б.135
- Танин, 12 Temmuz 1911.

References

- Arabazhy Zh. (2004) Kazirgi Turkiyadagy sayasi oi: islamizim. [Political thought in modern Turkey: Islamism] (daindagan Yasin Aktai), Istanbul. B.96-128. (in Turkish)
- Duman Kh. (1986) Mehmet Akif jane Anatomiya. [Mehmet Akif and anatomy] Ultytk madeniet.- B. 78-95. (in Turkish)
- Erol M. (1918) Zhel silkinisi turaly ayuzsha tarih matini jane onin Anadoly baspasozindegi korinisi [The text of the oral history of the wind tremor and its appearance in the Anatolian press] //Manas gylimi-zerttey habarlary. – B.25-38. (in Turkish)
- Gul A. (2007) Batystandyru Sebulyureshad jurnaly [Westernization research of the Journal Sebilureshad] //ЕКЕВ Академия хабарлары. Эрзурум: 2007. – Б. 39-54. (in Turkish)
- Guynaidin Y. T. (2008) Syrat Myustakim jane Sebuli Reshadde Mehmet Akifin roli. [The role of Mehmed Akif in syrat Mustakim and Sebuli Reshadde] Ankara: Hedje. – B. 258-261. (in Turkish)
- Huguzel O. F. (1984) Huseyin Jahit Yalchinnin omiri jane shygarmalari boinsha zerttey. [Research on the life and works of Hüseyin Jahit Yalçin] Izmir. – B. 326-329. (in Turkish)
- Ildesh O. (2004) Turki alemi adebietshilerinin ensiklopediyasi. [Encyclopedia of writers of the Turkic world] Ankara: Ataturk madeni ortalygy basylymdari. – B. 120-123. (in Turkish)
- Inigur M. N. (1993) Basylu jane jaryalany tarihy. [History of publication and publication] Istanbul: Der baspasy, B. 88-89. (in Turkish)
- Sherif A. (1999) Anadoludagy Tanin. [Tannin In Anatolia] (daindagan Mehmet Chetin Berekchi), Ankara: Turik tarih uyum baslymdary. B. 64-69. (in Turkish)
- Syrat M. (1911) Türkistan zelzele ve i'anesi münâsebetiyle. [Turkestan in terms of earthquake and convictions]. Б.131
- Syrat M. (1911) Türkistan. [Turkestan] (in Turkish) Б. 133
- Syrat M. (1911) Asyâ-yı Vustâ felâket dideleri için. [Drink Asyâ-yı Vustâ for the words of disaster]. Б.135
- Tanin, (1911) 12 Temmuz. [July] (in Turkish)